

Barbara Zlobec

Etik Hister in njegova Kozmografija

Etik Hister, avtor obširne Kozmografije iz osmega stoletja, je izven kroga preučevalcev srednjeveške zgodovine in književnosti danes skoraj povsem neznano ime, vendar je v prejšnjem stoletju doživel trenutek slave tudi med slovenskimi intelektualci in njegovo delo ni brez pomena v razvoju slovanske filologije.

Jernej Kopitar, učeni kustos dunajske dvorske knjižnice, ki je v delu *Glagolita Clozianus* iz leta 1836 hotel znanstveno utemeljiti sočasnost glagolice in cirilice (oziroma starejši izvor prve), je svojo tezo potrjeval z naslednjo izjavo:¹ “Admonuitque nos hoc loco Ill. Comes O. Castillionaeus μυστηριώδους Aethici (sive tu Ethicum malis rectius scribere) Histrorum philosophi, de quo eiusque litteris citat Hieronymi locum Hrabanus Maurus, in ipsius S. Hieronymi operibus hodie non extantem. Quid si Ethicus iste, cui etiam orbis descriptio quarti ad summum seculi tribuitur, et Slavicarum litterarum ante Cyrillum auctor exstiterit: cum illoque memoratus ab Hrabano presbyter Hieronimus ansam dederit alphabeti S. Hieronimo tribuendi? Minime nos doctum in historia fastidium ignoramus quorundarum hominum, excolantium culicem, camelum autem glutientium.”

Kopitar je bil torej mnenja, da bi Etik lahko bil izumitelj slovanskega črkopisa – glagolice, ki jo je razširjena tradicija pripisovala svetemu Hieronimu. Kopitarjevo domnevo je podprl in obširno obdelal Karl August Friedrich Pertz, ki je leta 1853 izdal monografijo o Etiku;² sodobna kritika je to tezo opustila in v glavnem odklanja možnost povezave med glagolico in skrivnostnim Etikovim črkopisom, ki se je kot zaključni del Kozmografije ohranil v nekaterih rokopisih.³

Zaradi obširnosti snovi zapletenemu vprašanju Etikovega črkopisa v pričujočem prispevku ne bo posvečena posebna pozornost; razprava ima namreč predvsem cilj osvetliti zagonetni

¹ J. Kopitar, *Glagolita Clozianus*, Vindobonae 1836, str. XI^a; slovenski prevod v *Jerneja Kopitarja Glagolita Clozianus*, Ljubljana 1995, str. XI (prev. M. Benedik).

² K. A. F. Pertz, *De Cosmographia Ethici libri tres*, Berolini 1853, str. 156 sl. V op. 371 na str. 156 in 375 na strani 158 Pertz omenja tudi Linhartov *Versuch einer Geschichte von Krain und der übrigen südlichen Slaven Oesterreichs*.

³ Prim. K. Hillkowitz, *Zu Kosmographie des Aethicus. Teil II*, Frankfurt am Main 1973, str. 169 sl. (črkopis naj bi odražal zanimanje avtorja Kozmografije za magijo in alkimijo); H. Löwe, *Aethicus Ister und das alttürkische Runenalphabet*, *Deutsches Archiv* 32 (1976), str. 1–21; V. Peri, *La Cosmografia dell'Anonimo di Histria e il suo compendio dell'VIII secolo*, *Vestigia. Studi in onore di Giuseppe Billanovich*, Roma 1984, str. 515–516 (zlasti op. 34) in 551; O. Prinz, *Die Kosmographie des Aethicus*, (MGH Quellen zur Geistgeschichte des Mittelalters 14), München 1993, str. 78–79. Najizčrpnejša je študija Heinza Löweja, ki je med drugim postavil tezo o uporabi turške pisave med pokristjanjevanjem Karantancev; svoje misli je na zaključku članka (str. 21) povzel takole: “Denkt man freilich daran, dass wir als Verfasser der Aethicus-Kosmographie den irischen Bischof Virgil von Salzburg betrachten, während dessen Amtszeit die Salzburger Mission in Karantanien in vollen Gänge war, dann fragt es sich, ob man nicht die Parallele zu dem Slavenlehrer Konstantin ziehen darf, der die glagolitische Schrift der slavischen Kirche der Zukunft dienstbar machen wollte. Hat Virgil an eine künftige Awaren Mission mit Hilfe des türkischen Alphabets gedacht oder standen etwa schon die Slaven Karantaniens, bei denen die Salzburger Kirche missionierte, so weit unter dem nicht nur politischen, sonder auch kulturellen Einfluss der Awaren, dass sie sich eines türkischen Alphabets bedienten?”

lik tega srednjeveškega avtorja in poglobitve značilnosti njegovega dela, s posebnim poučkom na njegov domnevni istrski izvor.

Kopitarjevo sklicevanje na Etika je po vsej verjetnosti odraz zanimanja za tega prej tako rekoč povsem neznanega avtorja, ki je začelo naraščati v tridesetih letih devetnajstega stoletja. O njem sta leta 1839 spregovorila tako *Allgemeine Literatur-Zeitung* kot *Rheinisches Museum für Philologie*,⁴ leta 1853 pa sta izšli kar dve kritični izdaji Kozmografije in že omenjena Pertzova monografija: prvo izdajo je pripravil Heinrich Wuttke, drugo pa preučevalec antičnega zemljepisa M. A. D'Avezac; Pertz se je preučevanja Kozmografije lotil po vsej verjetnosti na podbudo očeta, Georga Heinricha Pertza, izdajatelja zbirke *Monumenta Germaniae Historica*, za katerega vemo, da se je zanimal za Etikove rokopise.⁵

Ta dela imajo danes predvsem zgodovinsko vrednost, saj njih avtorji še niso izčrpno poznali vse bogate rokopisne tradicije, ki nam posreduje Etikov spis, težili pa so tudi k racionalizaciji in normalizaciji besedila, kar je značilno za takratno filologijo, ki pogosto ni upoštevala jezikovnih in ortografskih značilnosti srednjeveških tekstov. Wuttke (str. CIV) in Pertz (str. 150) sta bila mnenja, da je Kozmografija latinski prevod, ki ga je izgotovil sveti Hieronim po predlogi nekega drugače neznanega grškega filozofa Etika. To tezo je podprl, čeprav v previdejši obliki, tudi D'Avezac (str. 271). Dvomi, če že ne odkrita kritičnost, s katero so bila sprejeta prva dela, posvečena Etiku, so ohladila navdušenje za tega sibilskega avtorja, tako da je bilo na moderno in popolno kritično izdajo treba čakati kar do leta 1993, ko je Otto Prinz (gl. op. 3) v zbirki *Monumenta Germaniae Historica* objavil svojo *Die Kosmographie des Aethicus*.

V vmesni dobi je prevladalo prepričanje, da Etik ni lastno ime, ampak splošen naziv za učenjaka ali filozofa,⁶ in da Kozmografija ni prevod, temveč originalno delo, ki ga gre na podlagi jezikovnih značilnosti in literarnih vzorov datirati v prvo polovico osmega stoletja. Kako pa je kritika vsebinsko ocenjevala Etikovo delo, je razvidno iz dejstva, da je najpogostejša oznaka, ki jo srečujemo v priročnikih in literarnih zgodovinah, *Schwindelliteratur*.⁷

V zadnjih desetletjih se je zanimanje za skrivnostnega Etika zopet povečalo. Med številnimi razpravami je treba omeniti vsaj delo Kurta Hillkowitza, ki se je posvetil zlasti analizi germanskih, slovanskih, hebrejskih in arabskih jezikovnih drobcev v Kozmografiji,⁸ in prispevke Heinza Löweja.⁹ Löwejeve študije so pomembne zlasti zaradi težnje, uokviriti Etikovo besedilo v konkreten zgodovinsko-zemljepisno-literarni prostor ter določiti njegovo namenskost. Po mnenju tega nemškega filologa se za Etikovo masko skriva Irec Virgil (Ferghil), salzburški škof v letih 767–787, ki naj bi v Kozmografiji smešil svojega nasprot-

⁴ O tem podrobneje poroča Peri, *cit.*, str. 505.

⁵ H. Wuttke, *Cosmographiam Aethici Istrici ab Hieronymo ex graeco in latinum brevium redactam ... primum edidit H. Wuttke*, Lipsiae 1853; A. D'Avezac, *Mémoire sur Éthicus et sur les ouvrages cosmographiques intitulés de ce nom. Mémoires présentés par divers savants à l'Académie des inscriptions et belles-lettres. Première Série, Tome II*, 1852 (tekst na str. 455–541); za Pertza gl. op. 2.

⁶ Prim. npr. A. Ebert, *Allgemeine Geschichte der Literatur des Mittelalters in Abendlande*, I, Leipzig 1889², str. 609 in M. Manitius, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, I, München 1911, str. 230.

⁷ Prim. Berger, RE I, 1 (1893), s.v. Aethicus, 697–699; Ebert, *cit.*; Manitius, *cit.*

⁸ Gl. op. 3. Hillkowitz je preučevanju Etika posvetil že disertacijo z istim naslovom (Bonn 1934), žal pa je bilo to delo avtorici članka nedosegljivo.

⁹ H. Löwe, *Ein literarischer Widersacher des Bonifatius. Virgil von Salzburg und die Kosmographie des Aethicus Ister*, Abh. Akad. Mainz. Geistes- und Sozialwiss. Klasse XI (1951), str. 903–983; Id., *Die Vacetae insulae und die Entstehungszeit der Kosmographie des Aethicus Ister*, Deutsches Archiv 31 (1975), str. 1–16; Id., *Aethicus Ister und das alttürkische Runenalphabet*, *cit.* v op. 3.

nika, Saksonca Bonifacija (Wynfrith) in vse tradicionaliste, ki so odklanjali ter celo označili za heretično teorijo, da je Zemlja sferično telo in da sonce sije na južni prav tako kot na severni polobli. Löwejeva teza je prodrila in ima še danes veliko privržencev. Preučevalci Etikovega dela, med katerimi vsekakor vse bolj prevladuje mnenje, da Etika ne gre enačiti z Virgilom, skušajo v skrivnosti, ki zakrivajo Etikovo osebnost in kulturnozgodovinsko ozadje Kozmografije, prodreti tako z raziskovanjem izvora rokopisov in njihovega širjenja¹⁰ kot z analizo posameznih zemljepisnih terminov, njihovo geografsko in kronološko identifikacijo¹¹ ter s preučevanjem posameznih Etikovih literarnih vzorov¹² in njegovega načina pisanja.¹³

Etikova Kozmografija – vsaj navidezno – nima urejene zunanje zgradbe in ne kaže težnje po harmonični razporeditvi vsebin. Že v prvih stavkih nam jo avtor predstavi kot znanstveno delo, čigar cilj je, da se pred bralčevimi očmi v celoti prikaže *fabrica mundi*. Kozmografija temelji na literarni fikciji: duhovnik Hieronim, kot izjavlja že na začetku, v prvi osebi deloma prevaja, deloma parafrazira, še pogosteje kritično komentira podatke, ki da jih je črpal iz spisa nekega filozofa Etika. Ta literarni pristop vodi v markantno stilno diferenciacijo: za dele, ki jih Hieronim predstavlja kot dobesedne prevode, je značilen visoko patetičen, pogosto skoraj nerazumljiv slog, Hieronimove parafraze pa so jezikovno in stilno preprostejše.

Delo uvaja kozmogonija, ki temelji na svetopisemskih predstavah o kozmosu: gre za pripoved o nastanku sveta iz nič, nebesih in angelih, peklu in padcu hudiča. Uvodni del zaključuje splošni prikaz Zemlje, to je neba, sonca, lune in zvezd, s številnimi astronomskimi pripombami. Pretežno zemljepisne podatke vsebuje središčni del, ki pripoveduje pustolovščine, ki jih je doživel Etik na svojih potovanjih. Ta si sledijo brez pravega reda in protagonista povedejo od otokov *Rifargica* in *Zhrisolida* na severu proti jugu, nato pa zopet proti severu po zahodni evropski obali. Etik podrobno opisuje ljudstva v notranjosti Azije, pripoved pa prekine ekskurz o Aleksandru Velikem in še obširnejša razprava o gradnji ladij, ki pa se opira bolj na fantazijske kot na realne temelje. Pot pelje Etika dalje proti pustinjam v bližini Aheronta in k narodom z neznanimi imeni; šele z opisom Skitov in ljudstev na Kavkazu dospe kozmograf zopet v poznane kraje. Obširen ekskurz posveti Amazonkam in njihovim vojaškim spretnostim. Armeniji, kjer na Araratu išče Noetovo barko, in Mali Aziji sledita Grčija in Makedonija: Etik Atenam posveti dolgo hvalnico. Posebno zanimanje kaže za sredozemske otoke: Ciper, Kreto, Kiklade, Sardinijo in Sicilijo. Opis Balkana uvede daljšo pripoved o bojih Romula s Frankom in Vassom (gl. spodaj). Tej sledi opis Indije, Perzije, Mezopotamije, Sirije in severne Afrike do Mavretanije. Italije in Galije Etik v svojem delu tako rekoč ne omenja. Kozmografijo zaključuje kratko poglavje o genezi vetra in voda ter že omenjeni črkopis.

¹⁰ Prim. Prinz (1993), *cit.*, str. 48 sl.; Id., *Untersuchungen zur Überlieferung und zur Orthographie der Kosmographie des Aethicus*, Deutsches Archiv 37 (1981), str. 474, 510; W. Stelzer, *Ein Alt-Salzburger Fragment der Kosmographie des Aethicus Ister aus dem 8. Jahrhundert*, MIOG 100 (1992), str. 132–149.

¹¹ Prim. Löwe (1975), *cit.* v op. 9.

¹² Prim. S. Di Brazzano, *La Bibbia e la biblioteca dell'autore della Cosmographia del cosiddetto Etico Istro*, v "Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze, (ur. R. Bratož), Situla 39, Ljubljana 2000, 749–785.

¹³ Prim. M. Zelzer, 'Quicumque aut quilibet sapiens Aethicum aut Mantuanum legerit' – *Muss der Name des Verfassers der Kosmographie wirklich "in geheimnisvolles Dunkel gehüllt bleiben"?*, Wiener Studien 104 (1991), str. 183–207. Avtorica poudarja, da je treba za razumevanje besedila nujno upoštevati ludično komponento Etikovega pisanja ter informacije sprejemati kot uganke, ki jih mora bralec razrešiti, to je kot (pogosto enigmatične) aluzije na literarna besedila in avtorju sočasne zgodovinske razmere.

Etikovo Kozmografijo so preučevalci primerjali zdaj z Lukijanovim Potovanjem na Luno, zdaj s Swiftovimi Gulliverjevimi potovanji ali celo z Defoejevim Robinsonom Crusoejem:¹⁴ šlo naj bi torej za fantageografski roman s satirično-moralističnimi primesmi. Pri določanju literarnega žanra, na katerega se avtor navezuje, je možna še ena interpretacija njegovega ustvarjalnega hotenja: Etik dokazuje za svoj čas tako dobro poznavanje antičnih, zlasti rimskih avtorjev,¹⁵ da ne smemo zanemarjati možnega vpliva antične geografske tradicije. Čeprav ne moremo tajiti, da delo temelji zlasti na glosarijih in vsebuje relativno malo zemljepisnih podatkov, ki neposredno izhajajo iz klasičnih geografskih del, smemo domnevati, da je antična zemljepisna tradicija vtisnila svoj pečat vsaj zunanji zgradbi dela: kot vsi antični zemljepisni opisi sveta prinaša namreč Etikova Kozmografija v začetnem poglavju splošne podatke o zgradbi Zemlje, med katerimi izstopajo zlasti astronomski, sledi pa obhod (v tem primeru v obliki potovanja) do skrajnih meja poznanege sveta. Grška zemljepisna tradicija, ki se je izoblikovala na podlagi konkretnih izkušenj pomorščakov in trgovcev, pozna zlasti obalno obkroženje Sredozemlja (*περίπλους*), to pa se je zlasti v času rimskega imperija in novih odkritij silovito razširilo ter zaobjelo tudi kopne predele, kar je še posebno vidno na primer pri Pliniju. Tradicionalni element tako zgodovinskih kot zemljepisnih spisov so ekskurzi: teh je v Kozmografiji več (gl. zgoraj), nekateri so celo tako obsežni (prim. ekskurz o izgradnji ladij), da je notranje ravnotežje delov pripovedi že popolnoma porušeno. Čuditi nas ne smejo niti zgodbe o Amazonkah in drugih naravnih čudesih: dokso-grafska tradicija, ki so jo latinski avtorji prevzeli od grških, je izredno živa še n.pr. pri Meli v prvem stoletju po Kristusu; seveda pa je v delu srednjeveškega avtorja še posebno bujna.

Etikova Kozmografija zrcali družbene in kulturne razmere, ki z antičnim svetom nimajo več veliko skupnega: temelji namreč na krščanskem nauku in je nastala v dobi, ko je poznavanje latinskega jezika in kulture nasploh doseglo najnižjo stopnjo. Od antične tradicije se je, kot rečeno, ohranila le zunanja struktura, in še ta v dokaj zmedenih in zbledelih obrisih. Nedvomno pa bo lahko samo natančnejša raziskava dokazala, v kolikšni meri Kozmografija spoštuje kanone, ki jih je ustvarila antična geografska tradicija, oziroma v kolikšni meri lahko to delo imamo za njeno parodijo (v modernem ali verjetneje klasičnem pomenu besede) ali učenj *lusus*, ki se sklicuje na antično tradicijo.¹⁶

Etik nam prek pripovedovalca Hieronima posreduje več avtobiografskih podatkov. Čeprav je jasno, da je v tako zasnovanem spisu njihova verodostojnost vprašljiva, vendar njihova vrednost ni povsem zanemarljiva, saj so nam v pomoč pri določanju avtorjeve zemljepisne interesne sfere.

¹⁴ Prim. Ebert, *cit.*, str. 609; Löwe (1951), *cit.*, str. 978; Peri, *cit.*, str. 511–512.

¹⁵ Prim. zlasti Hillkowitz, *cit.*, str. 63 sl. in Prinz (1993), *cit.*, str. 22 sl.

¹⁶ Antični zemljepisni spisi oziroma priročniki vsebujejo običajno v uvodu podatke o obliki, velikosti in položaju Zemlje ter o klimi, ubikaciji in velikosti obljudenih dežel. Pri opisovanju posameznih dežel ne primanjkuje novic o čudesih in zanimivih običajih oddaljenih ljudstev, po tradiciji, ki so jo uvedli Herodot, Ktezijas in Megastenes ter Polibij in Pozejdonij v svojih antropoloških digresijah; to tradicijo so prevzeli rimski avtorji. Prim. L. Canesi, *La produzione geografica latina e gli influssi letterari*, *Historia* 9 (1931), str. 145–168. Glede antične zemljepisne tradicije prim. še npr. G. Aujac, *La géographie dans le monde antique*, Paris 1975; E. H. Bunbury, *A History of Ancient Geography among the Greeks and Romans from the Earliest Ages till the Fall of the Roman Empire*, I–II, London 1879–1883 (ponatis Amsterdam 1979); F. Cordano, *La geografia degli antichi*, Roma – Bari 1993; C. Nicolet, *L'inventaire du monde. Géographie et politique aux origines de l'Empire romain*, Paris 1988; F. Prontera, *Geografia e geografi nel mondo antico. Guida storica e critica*, Roma – Bari 1983; J. O. Thompson, *History of Ancient Geography*, Cambridge 1948.

Hieronim kar trikrat omeni Etikov istrski izvor, v eksplicitu pa filozofa označi za Skita:¹⁷ 88, 7 sl.: *Hic igitur Aethicus Istriae regione sofista claruit primosque codices suos Cosmografiam nuncupavit aliosque non minora, sed maiora dixisse cognovimus, quos sophogramius appellavit.*

111, 6 sl.: *Nos vero nec reprehendimus, sed miramur, quia philosophorum argumenta nonnulla legimus, sed ne tanta dixisse nec tantum mundi circuitum et mare oceanum ante navale insolas inacessibiles, cum ille Histriam se exortum¹⁸ fuisse scribat et de aquilone parte vicina insolas Meoparotas et Bizas, Orcadas et alias quam plurimas et nauticos earum gignarus in sequente volumine narrat.*

223, 4 sl.: *Quid subolis ignaviae meae meruerit non praetermittam, cum eo tempore captivati ab Histria Casiopas insolas pervenerunt, post multa annorum curricula vix ad vastam et inviam, caenum ac pulverem, ustionem cum magno merore et taedio repedaverunt et usque in diem nativitatibus meae culta quae dudum fuerunt, in solitudinem redacta sunt.*

244, 1 sl.: *Explicit liber Aethici philosophi chosmografi natione Scitica nobile prosapia parentum, ab eo enim etica philosophia a reliquis sapientibus originem traxit.*

Na podlagi teh podatkov so preučevalci Kozmografije skušali identificirati Etikovo domovino. Tako je Löwe, po mnenju katerega se kot rečeno za Etikom skriva salzburški škof Virgil, v že omenjenih člankih postavil hipotezo, da pisec s terminom Skitija namiguje na svojo domovino (*Scytha* torej pomeni *Scotus*, v širšem smislu pa Irec), *Histria* je Bavarska, ime Etik pa gre povezati z irskim otokom pri Joni – *Ethica insula sive terra* (Tir etha).

Taki interpretaciji nasprotuje na primer Hillkowitz,¹⁹ češ da ima Etik do Ircev, kot tudi do Britancev in Frankov ter drugih germanskih narodov, odklonilen odnos. Protifrankovsko zadržanje avtorja Kozmografije bi bilo po mnenju Hillkowitza mogoče razložiti z dejstvom, da je Etik izhajal z istrskega polotoka in je bil še pod negativnim vtisom zasedbe, ki jo je Karel Veliki izvedel okrog leta 787.²⁰ Od tod naj bi se izselil na Bavarsko, ki so jo v devetem stoletju, kot je trdil že Löwe, poimenovali *Histria*.

Brunhölzl²¹ je mnenja, da se je Etik na območje oglejskega patriarhata priselil iz Skitije, dežele na obali Črnega morja (*Scythia minor*), *Histria* pa naj bi bila današnja Dobruđa. To tezo podpira Peri,²² ki je bil sicer prepričan, da Kozmografija ne temelji na literarni fikciji, pač pa da je spis Etika, avtorja iz četrtega stoletja, res prepisal in komentiral neki duhovnik, Hieronim, čigar domovina naj bi bila vzhodna jadranska obala.

Identifikaciji *Histria* – Dobruđa nasprotuje Smolak, češ da bi si bil lahko avtor Kozmografije svoje široko znanje pridobil samo v Španiji, na Irskem ali Bavarskem. Po njegovem mnenju si je treba izraz *Scythicus* razlagati ne kot krajevni naziv, pač pa kot epitet antičnega filozofa.²³

¹⁷ Tekst Kozmografije citiram po najnovejši, Prinzovi kritični izdaji (1993); prva številka označuje stran izdaje, kjer se nahaja citirani odlomek, druga številka pa vrstico.

¹⁸ Zanesljivejši rokopisi nadomeščajo izraz *Histriam* s *historiam*, *exortum* z *exorsum*. Stavek bi torej pomenil "je začel (svojo) zgodovino", ne pa "je izšel iz Istre". Prim. P. G. Dalché, *Du nouveau sur Aethicus Ister? A propos d'une théorie récente*, Journal des Savants 1983/84, str. 184.

¹⁹ Hillkowitz, *cit.*, str. 7–19.

²⁰ Manj utemeljena se zdi Hillkowitzova domneva (*cit.*, str. 17), da avtor Kozmografije z izrazom *Hister* namiguje na satirično oziroma ludično namenskost svojega dela (termin *Hister* naj bi torej pomenil *histrion*).

²¹ Brunhölzl, *cit.*, str. 68–69.

²² Peri, *cit.*, *Sulla città di Istria*, Appendice II, str. 557–558.

²³ K. Smolak, *Skytische Schriftsteller in der lateinischen Literatur der Spätantike*, Miscellanea Bulgarica 5 (1987), str. 23–29. Prim. str. 29: "Neben dem dialecticus philosophus Scythia, neben Dionysius, sollte ein Ethicus philosophus Hister, das ist auf Grund der genannten realienkundlichen Basis ebenfalls ein Scythia, zu stehen kommen – mag diese als ehrenvoll empfundene Abstammung nun für einen Autor aus dem Raum Aquileia oder für einen Iren usurpiert worden sein."

Nekateri preučevalci Kozmografije si postavljajo vprašanje, ali ne bi lahko *Histria*, v pomenu, ki ga temu zemljepisnemu izrazu daje Etik oziroma Hieronim, zaobjemala ozemlje ob Donavi, in si tako razlagajo podatek o njegovem skitskem izvoru. To možnost potrjuje po mnenju Prinza²⁴ tudi ekskurz o Amazonkah, ki so od Herodota naprej povezane s Skitijo. Ker ta termin v dobi avtorja Kozmografije označuje Balkan in južno Rusijo in ker Etik kaže posebno zanimanje za Turke, o katerih s ponosom pravi, da niso nikoli bili pod rimsko oblastjo, je Prinz prišel do zaključka, da je skrivnostni pisec Avar. Spadal naj bi v višji sloj grško-bizantinske družbe, kar je razvidno iz dejstva, da o Rimu dosledno molči, saj je zanj pravi naslednik rimskega cesarstva Bizanc; Franke, pa tudi Irce in Britance kot rečeno zaničuje. Njegovo zanimanje za Istro, obalni pas katere je bil v polovici osmega stoletja še vedno pod Bizantinci, se kaže zlasti v pripovedi o Romulovih bojih; tudi ekskurz o ladjah in poznavanje navtičnih tehnik dokazujeta, da mu jadranske in jonske obale niso nepoznane. Zagonetni avtor Kozmografije naj bi torej po Prinzovem mnenju bil duhovnik ali menih, ki se je iz nemirnega Vzhoda preselil na Zahod, še najverjetneje v Francijo, ter se tam neopaženo in nemoteno posvetil svojega dela.

Morda bosta osebnost in izvor Etika oziroma njegovega dvojnika Hieronima res ostala skrivnostna, saj na podlagi tako zagonetnega besedila nobene domneve ni mogoče dokončno potrditi. Pač pa vsebuje Kozmografija nekaj podatkov, ki njenega avtorja nedvoumno povezujejo s severnojadranskim prostorom in njegovim – širše pojmovanim – zaledjem. V tem smislu je pomenljiv odlomek v zvezi s herezijo, ki naj bi se bila iz Istre razširila do Rima.

153, 8 sl.: *Cursimque vicina finitima huius regionis Histria multa induxit scismata hereticorum magistrantium, hinnula multa quaeque mater philosophorum, nutrix errorum. Unde apparet errasse Scitia, triturasse Ionia Marculium et Amfianum Hircanumque et Macedonium huius regionis ab Histria ortus nuper usque magnam Romam novam pertiginem imperitamque cloacam pullulasse, qui scripserunt nonnulla inutilia et nociva, quae mergunt hominem in interitum et perditionem.*

Razumevanje besedila otežkočajo interpretacijske nejasnosti. Katera je dežela, ki se nahaja v bližini Istre (*finitima huius regionis Histria*)? Kdo so heretiki, ki jih omenja? Izmed teh je znan le Makedonij iz četrtega stoletja, za katerega pa ni znano, da bi izhajal iz Istre. Prevladuje vsekakor mnenje,²⁵ da se Etikove besede nanašajo na tako imenovano "shizmo treh poglavij"; razkol se je zaključil že na koncu sedmega stoletja, je pa še odmeval v dvojnem patriarhatu Akvileje in Gradeža: to ozemlje, kjer je svojo sled pustil tudi spor v zvezi z ikonoklazmom, je bilo namreč zelo občutljivo za verske probleme, saj so se tu stikali interesi rimskega papeža, Bizanca in langobardske države.²⁶

Istra je v ospredju,²⁷ kot rečeno, tudi v obsežnem ekskurzu o krvoločnem Romulovem boju proti Franku in Vassu²⁸ (228, 13 – 233, 10), ki ga zaključuje že citirani odlomek (gl.

²⁴ Prinz (1981), *cit.*, str. 508 sl. in Id. (1993), *cit.*, str. 15 sl.

²⁵ Prim. Brunhölzl, *cit.*, str. 68–69; Hillkowitz, *cit.*, str. 16; Löwe (1951), *cit.*, str. 956 (po mnenju katerega se avtor Kozmografije tu sklicuje na verske spore na Bavarskem in Irskem); Peri, *cit.*, str. 519; Prinz (1993), *cit.*, str. 16 sl.

²⁶ Prim. R. Bratož, *Vpliv oglejske Cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja*, Zbirka Zgodovinskega časopisa 8 (1990), str. 26–45 in H. Krahwinkler, *Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts*, Wien-Köln-Weimar 1992, str. 36–66 in 77–86.

²⁷ Podobno zanimanje za Istro kaže tudi sočasna *Historia Daretis Frigii de origine Francorum*, prim. G. Dottin, *Le philosophe Aethicus et les Celtes insulaires*, *Révue des études anciennes* 25 (1923), str. 144–150, tu zlasti 145; Prinz (1981), *cit.*, str. 503; Id. (1993), *cit.*, str. 44 sl.

²⁸ Prinz (1993), *cit.*, str. 46 razlaga to ime kot odsev povečane vloge vazalstva v osmem stoletju. Tako je na primer bavarski vojvoda Tasilo, ki je bil sicer kraljevske krvi, leta 757 postal Pipinov vazal.

zgoraj) o prisilni selitvi avtorjevih prednikov (233, 4 sl.). Ta odlomek je še posebno zanimiv, saj v njem spregovori v prvi osebi sam Etik, ki z značilno formulo meniške ponižnosti pripoveduje, kako se je njegova družina morala izseliti iz dežele (*captivati*), ki jo imenuje *Histria* in ki je bila do njegove mladosti plodna, na Kasiopske otoke,²⁹ kjer prevladuje agrarno gospodarstvo in od koder so se po mnogih letih vrnili v opustošeno domovino. Vdore, o katerih je tu beseda, preučevalci Etikovega dela povezujejo z vpadanjem Slovanov³⁰ in begom avtohtonega prebivalstva. Temu so vrnitev omogočili Bizantinci, katerim je pripadalo območje Benetk in Gradeža, istrska obala, dalmatinski in jonski otoki.

Temeljne važnosti ostaja seveda vprašanje, katero oziroma kako obširno ozemlje naj bi označeval izraz *Histria*. V ekskurzu o Romulovih bojih, pa tudi drugje Etik-Hieronim Istro omenja z Dalmacijo in Norikom, včasih še z Lakedajmonijo, Albanijo in Panonijo: na podlagi teh odlomkov lahko trdimo, da za avtorja Kozmografije *Histria* ne pomeni celotne donavske regije.

189, 17 sl.: *Graecia igitur a laeva*³¹ *Asiae, ab occiduo Dalmatiae, Histriae ac Norico ab Scythia simul levaeque secernens a monte Cimera mare, quo idem primum provincias, postmodum montes et insulas maritimas in supradicta Ionia terminavit. Dalmatiam et Galatiam ex parte aliqua barbaricam, partem maximam Illiricum, linguas et litteras, Graecorum aethiologiam, legem et editionem praecogniti. Quae flumina, Istrum videlicet et Tanai, secernuntur, a leva barbaros modos vel fines terminantium, dextera itaque optimam partem Greciam iunguntur. Segetibus refertas atque uberrimas frugum copia, auro fecundas, omnium animalium armenta et cunctarum avium reptilumque ac iumentorum opulentissimas, holerum pingui et usui apta, populum industrium et multa arte peritum.*³²

228, 13 sl.: *Lacedemonia*,³³ *Pannonia et Histria post celeberrimam Greciam, suarum generationum repetens, ait: ... Quantae clades in Lacedemonia, Norico et Pannonia, Histria et Albania, vicinae meae septentrionalium regiones ... Pirreos montes*³⁴ *Cisalpinique itaque iuga peraccessit, Istrum transiens cum Albanos altercavit, sed superare non potuit.*

231, 17 sl.: *Romulus dein humanum sitiens sanguinem hostium plurimorum congestum, Histriam ingressus cruore tanto fuso, ita ut undas Histri humanus cruor praeoccupasset ...*

Na podlagi teh odlomkov je jasno, da *Histria* obsega za Etika ali za njegov vir istrski polotok in verjetno še noriško-panonsko zaledje: kot poudarja Dalché,³⁵ ostane od donavske regije, ki naj bi jo obsegala *Histria* v širšem pomenu, bore malo, če ji odštejemo Norik in Panonijo, ki sta v Kozmografiji očitno samostojni deželi. V pozni antiki meje istrske regije

²⁹ Te otoke gre enačiti s Krfom, gl. Dalché, *cit.*, str. 184, op. 25 in Prinz (1993), *cit.*, str. 233, op. 935. Prim. tudi 228, 9 sl.: *Stilo posuit Cefalantias insulas, Casiopas et Liburnicas vicinarum suarum repetendum explendi operis sui ordinem, ubi non magna feruntur artificia et aliis varia distincta amisit.*

³⁰ Prim. Dalché, *cit.*, str. 184, op. 25 (Slovani naj bi se bili v dobi, o kateri je tu beseda, že stalno naselili na jadranskih obalah in naj bi vdiral na otoke); Peri, *cit.*, str. 25 (Etikova pripoved naj bi opisovala slovanske vpade v prvi polovici sedmega stoletja); Prinz (1993), *cit.*, str. 15. Gl. tudi Manitius, *cit.*, str. 231 (krvoločni Romul, kateremu je posvečen ekskurz v Kozmografiji, naj bi bil Alboin).

³¹ Za pomen besede *laeva* v Kozmografiji oziroma za označevanje strani neba na splošno prim. H. Schmeja, *Zur Latinität des Aethicus Ister*, v "Actes du III^{ème} Colloque international sur le Latin vulgaire et tardif, Innsbruck 2–5 sept. 1991", Tübingen 1992, str. 298.

³² Ta opis spominja na številne *laudes*, ki so jih zlasti antični grški pisci posvetili severnemu Jadramu, prim. Hecat. frg. 90 in Ps. Scymn. *orbis descr.* 375 sl. Prim. tudi Cassiod. *Variae*, XII 22.

³³ Glede pomena tega izraza gl. Prinz (1993), *cit.*, str. 205, op. 735.

³⁴ To gorovje gre enačiti z Alpami, prim. Prinz (1993), *cit.*, str. 229, op. 911.

³⁵ Dalché, *cit.*, str. 185, tako zaključuje svojo razlago termina *Histria*: "Si on veut à tout prix préciser cette extension, on pensera aux affluents de droite du Danube, Drave ou Save, et donc à la Slovénie, à la Croatie actuelles, ou encore à la Dalmatie."

vsekakor niso določljive z gotovostjo:³⁶ možno je sicer, da je ta termin označeval obširnejše ozemlje, upoštevati je treba tudi pričevanje Pavla Diakona, ki poroča, da je *Histria* obsegala manj ozemlja kot v rimski dobi (*Hist. Lang.* II 14: *Histria autem ... Quae secundum Romanam historiam amplior quam nunc est fuisse perhibetur*).

Zanimivo je, da je v ekskurzu o Romulovih pobijalskih pohodih Skitija omenjena samo enkrat, in sicer v povezavi z Grčijo, Dalmacijo, Norikom in Histrijo; zadnje torej ne gre istovetiti s Skitijo (189, 17 sl., gl. zgoraj). Ko Etik-Hieronim Skitijo imenuje drugje v Kozmografiji, jo opisuje kot obširno in oddaljeno deželo, ki se širi do Serskega oceana (*oceanum Sericum*) in Kaspijskega morja ter po kateri se stekata Fazis in Araks (prim. 174, 8 sl. in 176, 21 sl.). Možno je, da je avtor Kozmografije v posameznih odlomkih uporabil različne virov. Značilno za navedene odlomke je tudi, da se avtor Kozmografije večkrat sklicuje na mit bifurkacije Donave, ki naj bi se izlivala tako v Jadransko kot v Črno morje. Ta zmotna predstava o toku Donave je bila v antiki izredno razširjena; posredujejo jo še Mela in Pavel Diakon³⁷ pri etimološki razlagi imena istrskega polotoka. Omeniti pa velja še en mit, ki bi bil lahko vplival na Etikovo predstavo geografskega prostora severnojadranske in srednje-evropske pokrajine. Da se je avtor Kozmografije spoznal na antično mitološko zemljepisno tradicijo, je namreč razvidno iz že omenjenih odlomkov.

V antiki je bilo razširjeno prepričanje, da loči Jadran od Črnega morja le kratka razdalja, tako da se tistemu, ki se povzpne na gorovje Hajmos, odpre razgled na obe morji.³⁸ Pseudo-Skimnos je v svoji Περίήγησις γῆς iz tega razloga Histre enačil s Tračani.³⁹ Upoštevanje teh virov nas privede do naslednjega sklepa: če je razdalja med Istro, kjer se po mitološki tradiciji Hister izliva v Jadran, in Črnim morjem tako majhna, je lahko skrivnostni Etik res obenem *Hister* in, v širšem smislu, *Scytha*. Neposrednega vpliva te mitološko-zemljepisne tradicije na Kozmografijo sicer ni mogoče dokazati z gotovostjo, saj se avtor nanjo ne

³⁶ Negotovosti pri določanju mej, ki se zrcalijo v Kozmografiji, gre pripisati nedorečenosti virov, prim. Isid. *etym.* XIV 4, 17: *Habet autem Histria a septentrione Pannoniam*. Gl. Peri, *cit.*, str. 518, op. 46 in str. 519. Da predstave o Istri v tej dobi niso precizne, dokazuje kot zanimiv vir zapisnik sinode v Rimu iz leta 680: celejanski škof se označuje kot istrski, prav tako škofje na Beneškem – prim. R. Bratož, *Ecclesia in gentibus*, "Bogoslovni vestnik" 56 (1996, 4), str. 385–410, tu zlasti 387–399 (prispevek je bil objavljen tudi v Grafenauerjevem zborniku, Ljubljana 1996, str. 205–225).

³⁷ Mela II 57: *inde tacitus prosilit (scil. Padus flumen) ut discussis fluctibus diu qualem emisit undam aget suumque etiam in mari alveum servet, donec eum, ex adverso litore Histriae eodem impetu profluens, Hister aminis excipiat*; Paul. Diac. *hist. Lang.* II 14: *Histria autem ab Histro flumine cognominatur*. Gl. tudi Isyd. *etym.* XIV 4, 17 *Istriam Ister amnis vocavit, qui eius terram influit*. Mit o bifurkaciji Donave prinašajo še naslednji antični viri: Aristot. *hist. anim.* VIII 13; Ps. Aristot. *mir. ausc.* 105; Hipparch. frg. 10 D = Strab. I 3, 15; Corn. Nep. HRR II, frg. 10 = Plin. *nat.* III 18, 127; Scyl. *per.* 20; Ps. Scymn. *orbis descr.* 773–776; Strab. I 2, 39 in I 3, 15; Theopomp. FGrH 115, 129 = Strab. VII 5, 9; Timaeus FGrH 566, 85 = Diod. Sic. IV 56, 7–8. Prim. G. M. Columba, *La leggenda del duplice corso dell'Istro*, v *Ricerche storiche, I. Geografia e geografi nel mondo antico*, Palermo 1939, str. 144–170 in R. Dion, *Une contribution positive de Rome au progrès de la connaissance géographique de l'Europe centrale*, v *Aspects politiques de la géographie antique*, Paris 1977, str. 237 sl.

³⁸ Prim. Ap. Rhod. IV 305–308; Ps. Arist. *mir. ausc.* 104; Liv. XL 21, 2: *Cupido eum (scil. Philippum) ceperat in vertice Haemi montis ascendendi, quia vulgatae opinioni crediderat Ponticum simul et Hadriacum mare et Histrum amnem et Alpes conspici posse*; Mela II 2, 17: *Montes interior adtollit Haemon et Rhodopen et Orbelon, sacris Liberi patris et coetu Menadum, Orphea primum initiant, celebratos. E quis Haemos in tantum altitudinis abit, ut Euxinum et Hadrian ex summo vertice ostendat*; Polyb. XXIV, 4 = Strab. VII 5, 1; Ps. Scymn. *orbis descr.* 380–391 = Theopomp. FGrH 115, 130; Theopomp. FGrH 115, 129 = Strab. VII 5, 9.

³⁹ Prim. *orbis descr.* 391: Ἐνετῶν ἔχονται Θρακες Ἴστροι λεγόμενοι (v bližini Venetov živijo Tračani, imenovani Histri). Gl. B. Zlobec, *Poročila antičnih geografov v severnem Jadranu*, ZČ 53, 1999, 19 sl.

sklicuje direktno, pač pa je izpričano njegovo poznavanje nakaterih avtorjev (zlasti Mele), ki so nam v svojih delih ohranili to antično, z mitom povezano predstavo srednjeevropskega prostora.

Riassunto

Aethici Histri Cosmographia

Barbara Zlobec

La Cosmografia attribuita a Etico Istro è una delle opere più misteriose e al contempo più bizzarre della letteratura medievale. Numerosi sono stati i tentativi fatti per identificare l'autore che si cela sotto questo nome. Se la critica ottocentesca ancora credeva all'esistenza dell'antico filosofo greco Etico, la cui opera sarebbe stata tradotta da un non altrimenti noto Gerolamo (o addirittura san Gerolamo, il che portò Jernej Kopitar a presupporre che Etico fosse l'ideatore del glagolitico), in seguito è definitivamente prevalsa l'opinione che con il termine *Ethicus* si designi semplicemente il dotto, il *philosophus*. La critica novecentesca sembrava aver definitivamente accolto la tesi di Löwe, secondo il quale sotto la maschera di Etico si nascondeva l'irlandese Virgilio di Salisburgo che nella Cosmografia si faceva beffe delle posizioni conservatrici e retrograde del suo avversario Bonifacio. Ultimamente però si sono messe in risalto anche le manchevolezze di questa interpretazione: Etico-Gerolamo sarebbe invece un sacerdote o un monaco vissuto nell'ottavo secolo, fuggito dall'Oriente lacerato dalle guerre; egli si sarebbe confuso tra i religiosi di qualche grande convento in Occidente, dove avrebbe potuto dedicarsi alla stesura della sua ampia opera.

L'opera di Etico è stata paragonata al Viaggio sulla Luna di Luciano, ai Viaggi di Gulliver di Swift, al Robinson Crusoe di Defoe e viene dunque generalmente considerata un romanzo fantageografico venato di commenti satirico-moralistiche. Dall'analisi della struttura della Cosmografia si evince un altro dato di non secondaria importanza: l'opera che si apre con una cosmogonia (influenzata naturalmente dalle sacre scritture) e continua con la descrizione dell'*oikouμένη* in forma di viaggio, lascia intravedere i legami che l'autore mantiene con la tradizione geografica antica, sebbene questi risultino alquanto allentati e confusi.

Quanto alla dichiarata origine "istrica" del supposto autore della Cosmografia, è necessario tener conto del fatto che nell'*explicit* Etico è definito anche scita: sulla base di questi dati si è cercato, per percorsi diversi, di individuare la sua patria nella penisola istriana, in Irlanda (Löwe, mediante le identificazioni *Scythia* = *Scotus*, *Histria* = Bavaria), sulle sponde del Mar Nero (*Scythia minor*), nel bacino danubiano; si è tentato inoltre di interpretare il termine *Scythicus* non nella sua accezione geografica, bensì come epiteto legato alla sfera della filosofia.

La questione della vera identità dell'autore della Cosmografia è forse destinata a rimanere insoluta, indubbi sono però l'interesse e la conoscenza che questo scrittore ha dell'alto Adriatico, come risulta in particolare dalla digressione sulle sanguinose lotte del crudele Romolo contro Franco e Vasso, topograficamente individuate nella regione *Histria*. Da numerosi passi della digressione è evidente che con questo termine l'autore non intende designare l'intera regione danubiana, bensì la penisola istriana e (eventualmente) l'immediato entroterra pannonico e norico. Nell'ampio racconto delle gesta di Romolo, Etico-Gerolamo più volte si riallaccia al mito della biforcazione del Danubio, molto diffuso nella tradizione geografica greco-latina. Per chiarire l'origine "istrica" e nel contempo "scitica" dell'autore della Cosmografia è forse opportuno richiamarsi a un altro mito della tradizione geografica antica, secondo il quale l'Adriatico è diviso dal Mar Nero solo da un sottile istmo; secondo questo mito di conseguenza i Traci erano identificabili con gli Istri.

O čem smo pisali v Zgodovinskem časopisu ...

... pred petimi desetletji?

Optimalna rešitev za Ljubljanski Narodni muzej je torej tale: stara palača za kulturno-zgodovinski oddelek in moderna stavba za arheološki oddelek. Zaradi smotnega itinerarija muzejskega obiskovalca in zaradi tehničnih del v laboratorijih ter dela v biblioteki je potrebno, da stojita oba oddelka v neposredni sosesčini, kolikor to dopuščata urbanizem Ljubljane. Take možnosti se odpirajo v okolici Križank ali pa v nekakšni kombinaciji z Ljubljanskim gradom.

(Jože Kastelic, *Narodni muzej v Ljubljani in njegovi problemi*, ZČ, 4, 1950 str. 207)

... pred štirimi desetletji?

Sestavek dr. Koste Milutinovića "Problematika ljubljanskega jugoslovenskega programa 1870 kod Srba i Hrvata" v X.–XI. zvezku "Zgodovinskega časopisa" vsebuje poleg nekaj zgodovinskega gradiva in obravnavanja na zgodovino pisni ravni žal tudi vrsto takšnih snovnih, miselnih in izraznih površnosti, ki jih je vsekakor treba popraviti na straneh tega časopisa, ker hudo izkrivljajo podobo dogajanja pri jugoslovanskih narodih, zlasti pri Slovencih v času po uvedbi avstro-ogrskega dualizma leta 1867 pa do jugoslovanskega kongresa v Ljubljani leta 1870.

(Dušan Kermavner, *Nekaj kritičnih pripomb k razpravljanju dr. Koste Milutinovića v tem časopisu*, ZČ, 14, 1960, str. 203)

... pred tremi desetletji?

Tudi z zgodovinskega gledišča obstajajo možnosti, ki dovoljujejo domnevo o obstanku nekropole na tem delu hriba v obravnavani periodi. Če upoštevamo sklepe, ki jih prinaša profesor Klemenc na osnovi pisanih virov za čas okoli sredine V. stoletja, da "Poetovio je moral biti tedaj še pomembno rimsko mesto," in da ako mesti Poetovio in Celeja nista bili porušeni že pri prvem Atilovem pohodu leta 451, sta bili popolnoma uničeni leta 452, kakor Emona in Akvileja, potem je grajski hrib do njegove obnovitve lahko služil za grobišče.

(Paola Korošec, *Elementi obdobja preseljevanja ljudstev na nekropoli na Ptujskem gradu*, ZČ, 24, 1970, št. 1–2, str. 80)

... pred dvema desetletjema?

V primeri s celotnim ameriškim prebivalstvom tretje generacije je imela tretja generacija SJS višji odstotek oseb, starih 14–24 let, a nižji odstotek mlajših od 14 let. Če pojde razvoj po isti poti kot pri jezikovnih skupinah starejših priseljencev, tj. Nemcev in Čehov, potem lahko pričakujemo, da se bo tretja generacija SJS postarala, najprej zaradi padca oseb pod 24. letom, kasneje pa zaradi porasta oseb, starih nad 65 let. Po drugi plati pa moramo upoštevati, da utegne nadaljnje krepitevanje slovenske osveščenosti v vrstah tretje generacije in eventualni preobrat glede padanja osveščenosti druge generacije – ki vključuje osebe, ki imajo kot starši določen vpliv na tretjo generacijo – peljati v nasprotno smer, namreč k pomlajevanju.

(Toussaint Hočevar, *Geografska razporeditev, starostna struktura in relativna osveščenost slovenske jezikovne skupine v ZDA*, ZČ 34, 1980, št. 1, str. 224)

... pred desetletjem?

Slovence je tako Francozom "odkril" šele Mickiewiczov naslednik na slovanski stolici na Collège de France Cyprien Robert. Robert je bil – kot je znano – navdušen slavofil, prepričan v posebno poslanstvo prebujajočih se slovanskih narodov in njihovo sposobnost, da stari Evropi vrnejo „la force régénatrice“, ki je "evropski Zahod... očitno ne more več iztisniti iz svojih žil" Na oblikovanje njegovih pogledov na slovanski svet, na Vzhodno Evropo in na Balkan sta na eni strani vplivala Mickiewicz in Czartoryski, na drugi pa so jih zaznamovale Šafarikove, Kollarjeve in Gajeve ideje. Gaja je Robert spoznal ob svojem obisku v Zagrebu oktobra 1843 in vodja "ilirskega gibanja" je nanj napravil izredno močan vtis, saj je bil v njegovih očeh osrednja osebnost političnega življenja med južnimi Slovani. Po Robertovem mnenju so Gajeva prizadevanja po "l'unité de langage" "des Slaves de l'Illyricum" odpirala "široko pot k njihovi socialni enotnosti" ("l'unité sociale"), obe pa naj bi bili eden najpomembnejših predpogojev za učinkovit južnoslovanski odpor turški nadvladi na vzhodu in nemško-avstrijski na zahodu.

(Peter Vodopivec, *Slovenci v francoskih očehv letih 1830–1920*, ZČ 44, 1990, št. 1, str. 33)